

Boek van de maand

Tussen tekst en lezer

H.J. Boiten

Greijdanus schreef in 1946 zijn *Schriftbeginselen ter Schriftverklaring*. Zijn boek omvatte ook een historisch overzicht over theorieën en wijzen van schriftuitlegging. Onlangs verscheen een nieuwe ‘historische inleiding in de bijbelse hermeneutiek’ van dr. A. Zwiep, docent aan de VU en aan de Christelijke Hogeschool Ede. Alleen al de titel *Tussen tekst en lezer* verraaft een andere aanpak.

Nu is er inderdaad op het gebied van de theologie en hermeneutiek heel wat in beweging. Je vindt de naam van Greijdanus in deze historische inleiding niet meer terug, terwijl er qua aanpak best aanleiding voor was. Zwiep heeft zijn historisch deel (tot aan Schleiermacher) nu gereed, terwijl een tweede deel is aangekondigd met de meest recente historie en met een aanzet voor een systematische hermeneutiek. Gezien het indrukwekkende eerste deel zie ik met belangstelling uit naar dat tweede deel.

Intussen biedt dit uitstekend gedocumenteerde boek een spannend verslag van een reis door de eeuwen heen. Het raakt aan vragen die bij elke lezer van de Bijbel kunnen opkomen. Hoe kun je de Bijbel zinvol betrekken op het leven van elke dag, als er een diepe kloof gaapt tussen de wereld van de Bijbel en onze eigen moderne tijd? Hoe heeft men de Bijbel door de eeuwen gelezen? Binnen welke levensbeschouwelijke kaders? Werkte de context waarin men leefde en dacht, door in de concrete bijbeluitleg? Welke belangen stonden er op het spel? Wat is het aandeel van de lezer in de totstandkoming van het tekstbegrip? Wat *gebeurt* er eigenlijk tussen tekst en lezer wanneer de Bijbel gelezen wordt?

Zwiep neemt bij deze vragen zijn vertrekpunt steeds in de Bijbel in z'n concreet-historische gegevenheid. Een belangrijk uitgangspunt dat een zeker vertrouwen geeft. Maar de claim dat hermeneutiek de kloof tussen twee werelden wil overbruggen, de wereld van de tekst én de wereld van de lezer, lijkt me te boud. Natuurlijk erkennen gereformeerden dat er uitleg en verklaring nodig is. En de tijds-kloof is niet zelden zo diep dat de hedendaagse lezer het gevoel heeft voor een gesloten deur te staan of zelfs in een ander universum te leven – het boek van Zwiep maakt dat nog eens heel duidelijk. Maar het overbruggen van de gapende kloof tussen tekst en lezer is niet een zaak van hermeneutiek alleen, hoe belangrijk ook. We belijden immers de *claritas* van de Bijbel en de opening van het Woord niet van beneden af, maar als geschenk van de Heilige Geest.

Zwiep geeft ook de ‘opvatting’ door, dat men ervan overtuigd is dat God *nog steeds* door de Bijbel heen tot mensen spreekt en Zich erin laat kennen. Hoewel ook dat bij uitstek *een* hermeneutisch gebeuren is dat om een grondige doordinking vraagt, is het een opvatting naast andere opvattingen. Eén naast andere. De auteur is namelijk door de geschiedenis van de hermeneutiek heen gegaan, alsof hij door een groot winkelcentrum liep. ‘Ik heb me laten inspireren door tal van adverteerders en kooplui die hun waar aanprezen en ben hier en daar ook mijn eigen weg gegaan. Bij de ene winkel bleef ik wat langer staan dan bij de andere. Soms ging ik even ergens naar binnen om te kijken, of er iets in de aanbieding was, soms wierp ik alleen maar een vluchtige blik in de etalage en vaak sloeg ik hele winkels gewoon over. Ik dwaalde rond als kind dat, gefascineerd door alles wat er op hem afkwam, op zoek was naar... ja naar wat eigenlijk?’ (p. 10). Naarmate Zwiep langer rondwandelde, ontdekte hij

steeds meer, deed nieuwe inzichten op, moest oude bijstellen, stuitte op vreemde interpretaties, en niet zelden was er ook herkenning.

Je ziet hier hoezeer de postmoderne aanpak van Zwiep verschilt met die van Greijdanus' opvatting dat ieders schriftgeloof vanaf het begin alle uitleg van de Bijbel beheerst. Gaat het tegen de confessie, dan kwalificeert Greijdanus dat als sektarisch en haeretisch (kettters), Zwiep laat iedereen rustig aan het woord komen, winkelend en shoppend door de eeuwen heen. Straks in het tweede deel met de aanzetten voor een systematisch deel zal hij ons vast weer verrassen. Het eist van de lezer en de gebruiker in elk geval, dat hij zich bewust is van zijn eigen vooroordelen. Ook van zijn geloofsvooroordelen. En niet het laatst van het vooroordeel van de auteur.

Allegorese

In de inleiding neemt Zwiep een aantal zoekontwerpen onder de loep, maar de schop gaat echt de grond in bij de allegorie. Aan de allegorie ligt het probleem ten grondslag: hoe kan de afstand tussen tekst en lezer overbrugd worden? – een vraag die volgens Zwiep geldt voor heel de geschiedenis van de hermeneutiek. Hij spreekt over de allegorese als 'overbruggings- en toe-eigeningsmechanisme' (p. 39). Wat houdt allegorie in? Zwiep definieert de allegorie als een zoeken naar *een verborgen betekenis achter de woorden van de tekst* die dan geldt als de diepere en eigenlijke betekenis: de tekst zegt A, maar er wordt ten diepste B mee bedoeld. Je zegt het ene, maar bedoelt het andere! De verbinding is vaak associatief en willekeurig. Het komt voor bij Grieken en Joden, bij rabbijnen en... in het Nieuwe Testament. Als kinderen van hun tijd namen de schrijvers van het Nieuwe Testament zo nu en dan de toevlucht tot allegorie. Zwiep noemt vier plaatsen: Galaten 4:21-31, 1 Korintiërs 5:6v en 9:9, en 10:1-11, zwakt het tegelijk wat af en spreekt niet van voluit allegorie, maar van metaforisch taalgebruik. Een ander publiek dan toen zou zeker met het verwijt gekomen zijn van een onjuiste tekstinterpretatie. 'De meeste hedendaagse lezers laten zich er in ieder geval niet zo snel meer door overtuigen' (p. 74).

Aan het einde van elk hoofdstuk geeft Zwiep een aantal conclusies en bevindingen. Zijn laatste conclusie luidt: 'Daarmee is de allegorische methode in potentie een instrument van onderdrukking van kritisch denken en beknotting van vrije Schriftlezing' (p. 78). Die terechte conclusie alleen al had hem moeten verhinderen allegorie-naar-zijn-eigen-definitie in te lezen in het Nieuwe Testament. Alsof God het ene zou zeggen, maar het andere bedoelen.

Joodse exegese in en om het Nieuwe Testament

Opnieuw een boeiende rondleiding in een aparte afdeling van het winkelcentrum hermeneutiek. Tot welke resultaten komt de Joodse uitleg en wat zijn de motieven erachter? Wat wilde men bereiken en wat stond er op het spel? Onderschat niet hoezeer de wegvoering uit het beloofde land tot een religieuze crisis leidde die iedere Israëliet tot het op het bot raakte (p. 81). Zwiep bespreekt de zeven regels van Hillel, waarschijnlijk de grootvader van Gamaliël, de leermeester van Paulus. De eerste en meest bekende regel van Hillel luidt *qal wachomer*, wat letterlijk 'licht en zwaar' betekent: als uitspraak A al waar is, hoeveel te meer is uitspraak B dan waar. Onder de vele voorbeelden in het Nieuwe Testament wijst Zwiep op deze: 'Wat kosten twee mussen? Zo goed als niets. Maar er valt er niet een dood neer, als jullie Vader het niet wil. ... Wees dus niet bang, jullie zijn meer waard dan een hele zwerm mussen' (Mat. 10:29v). Met zulke voorbeelden weet Zwiep in elk hoofdstuk de besproken methoden heel dicht bij de lezer te brengen.

Zwiep noemt naast de Schrift ook de praxis een zingevende interpretatiefactor (p. 117). Wat bedoelt hij daar nu mee? Hij wijst op het geloof in de opstanding uit de doden van rechtvaardigen en onrechtvaardigen bij Daniël. De praktijk roept de vraag op: hoe kun je het lijden van de rechtvaardige rijmen met het wezen van God? Komen de goddelozen er

ongestraft mee weg? De oplossing voor dit probleem vond men in de aan de Schrift ontleende belijdenis dat Gods macht over dood en graf heen reikte en dat Hij ze beide wel degelijk tot verantwoording zou roepen, desnoods door ze uit het dodenrijk terug te roepen. Zo bezien is geloof aan de opstanding een in de praktijk gegroeid correlaat (het ene kan niet zonder het andere) van de belijdenis dat God eeuwig trouw is. In het Nieuwe Testament vormen de verhalen over Jezus (ook de verschijningen van Jezus na zijn opstanding) een vergelijkbare situatie. De praxis (ervaring met Jezus) leidt tot nieuwe inzichten en tot een andere omgang met de oude heilige teksten. Zwiep noemt dat een *creatief-hermeneutisch potentieel van de praxis*, dat in de laatste eeuw tot een nieuwe omgang met de Schrift heeft geleid.

Je ontkomt hier niet aan vragen. De invloed van de lezer en zijn context is van betekenis in de omgang met de Bijbel. Maar leidt de gedachte dat men de oplossing vond van een praktisch probleem en dat mee daardoor de bijbelse boodschap ontstond, niet een overschatting van de scheppende kracht van de praktijk? Terugroepen uit het dodenrijk is niet ontstaan uit een creatieve interactie tussen Schrift en praktijk, geen (ook niet gedeeltelijke) vondst van mensen, maar van openbaring van God, die om geloof en gelovige doordenking vraagt. Evenmin was het ten diepste de *actualiteit* die leidde tot een hernieuwde lezing van de Schrift, en nieuwe perspectieven en inzichten bood, maar het eigen *onderwijs* van Jezus Christus zelf. Zwiep wil als vertrekpunt uitgaan van de Bijbel in zijn concrete historische gegevenheid. Daarmee hangt een tweede vraag samen. Zwiep spreekt wel over allegorese en joodse exegese in en om het Nieuwe Testament, maar komt in dit deel niet met een eigen bespreking van de vraag wat de Bijbel nu zelf leert over de manier waarop hij gelezen wil worden. Alleen als een lezer door de eeuwen heen die vraag stelt, krijgt de opvatting van die lezer aandacht. Maar gaat die vraag: wat heeft de Bijbel nu zelf te zeggen over de wijze van lezen, uitleggen, verklaren en toepassen, niet aan alle andere vragen vooraf? Wellicht komt die vraag aan de orde in het tweede deel.

Het vroege christendom

Typerend voor het vroege christendom acht Zwiep de geleidelijke overgang van hermeneutiek *in* het Nieuwe Testament naar hermeneutiek *van* het Nieuwe Testament. In dit deel komen opnieuw boeiende vragen aan de orde: wat bracht de kerk ertoe het Oude Testament en uiteindelijk zesenzestig boeken als gezaghebbend te aanvaarden? Wat betekent dat voor de hermeneutiek? Het vroege christendom is niet minder divers dan het hedendaagse christendom, geen uniforme grootheid, maar een bonte mengeling van opinies en meningen. Al shoppend en rondkijkend krijg je leuke doorkijkjes en wijde. De christelijke kerk worstelt met diepe vragen: hoe lees je het Oude Testament, moet je dat eigenlijk wel doen? Hoe verschaf je helderheid over de heilige teksten?

Zwiep trekt de conclusie dat schriftuitleg geen individualistisch gebeuren is, maar zaak van de gemeenschap (p. 152). Hij formuleert erg sterk als hij stelt dat er zonder die context van verstaan nauwelijks of geen sprake is. En dat het beroep op de traditie (geloofsregel of geloofsbelijdenis) uiting is van het besef dat contextloos lezen van de Bijbel een fictie is. Nu zal het waar zijn dat vroeger niet iedere gelovige thuis een bijbeltje gehad zal hebben zoals wij. Gods Woord werd gesproken en voorgelezen. Dat vroeg om een gemeenschap waarin dat gebeurde en waarin samen geluisterd en de boodschap zich toegeëigend werd. Maar de manier waarop Zwiep hier schrijft, komt wat al te dicht bij postmoderne stromingen die ervan uitgaan dat *uitleg altijd interpretatie* is. Al ziet Zwiep gelukkig in het beroep op de traditie geen vlucht in het subjectieve, maar *een poging om de uitleg objectief te normeren*, in elk geval bespreekbaar te maken. Als dwaalleraars het Oude Testament niet bindend verklaren of zelfs willen opblazen, dan achten orthodoxe kerkvaders het principieel en onlosmakelijk

verbonden met het Nieuwe, omdat Jezus en de apostelen daarin voorgingen (!), en je zo het werk en leven van Jezus zinvol kunt duiden.

Griekse en Latijnse kerkvaders

In een volgend hoofdstuk komt de oostkant van het winkelcentrum in het zicht: met name de scholen in Alexandrië en Antiochië. De Antiocheners wilden de uitleg van de tekst niet losmaken van de letter van de tekst en van de historische context. Zeker is het Oude Testament ook een christelijk (geworden) boek (p. 180). Maar het blijft tegelijk een op de historie betrokken boek. Daarmee is de historische verankering van de exegese een onmisbare component in de uitleg van de Bijbel geworden. Terwijl in Alexandrië Athanasius aandacht vroeg voor de *scopus* van de Schrift, dat is de intentie en de bedoeling van de Bijbel als geheel. En dat was volgens Athanasius Christus in zijn dubbele natuur. Een voorbeeld: er staat in Handelingen 2:36 dat God Jezus ‘tot Heer en Christus heeft *gemaakt*’ en dat suggereert dat Jezus in zeker opzicht een begin heeft, maar omdat de rest van de Bijbel uitdrukkelijk leert dat de Zoon ‘van eeuwigheid’ is, mag je die tekst niet gebruiken om de ‘eeuwige generatie’ te ontkennen (p. 185).

In vergelijking met de meer speculatief ingestelde theologen uit het oosten waren de Latijnse kerkvaders meer rationeel ingesteld, aldus Zwiep bij zijn rondblik in de westkant van het winkelcentrum. Tertullianus formuleerde ‘de regel van het geloof’ als hermeneutisch criterium: de uitkomst van de uitleg wordt namelijk in hoge mate bepaald door de opstelling of het perspectief van de uitlegger. Een ketter geeft nu eenmaal geen orthodoxe uitleg van de Schrift. Het belangrijkste argument voor de geloofsregel is dan ook dat de leer van de kerk moet teruggaan op de apostelen. En ten slotte Augustinus, die denker van formaat, die ook in deze eeuw zijn actualiteit nog niet verloren heeft.

Prachtige zinnen, je leest ze met ontroering; bijvoorbeeld: je moet eerst geloven dat wat je voorgelezen is, ook gebeurd is zoals het is voorgelezen. Volgens Augustinus moet schriftuitleg uitlopen op liefde voor God en voor de naaste. Er is bij Augustinus ruimte voor allegorese, maar in de praktijk is de kerkelijke leer de norm waaraan je kunt afmeten of een bepaalde uitleg acceptabel is. Maar niemand kan zeggen dat *zijn* interpretatie de juiste is. Er is een zekere vrijheid in de uitleg van de Bijbel (p. 222).

Zwiep trekt interessante conclusies: winst van deze periode is dat men beseft dat bijbelse teksten iets willen uitwerken in de lezer. In de tweede plaats dat uitleg van de Schrift niet vrijblijvend is, maar pas tot zijn recht komt wanneer de lezer is bereikt. Zwiep wijst op schrijvers van deze eeuw en concludeert dat Augustinus vooruitloopt op een aantal zaken die in de hedendaagse hermeneutiek hoog op de agenda staan. Kennelijk is er toch niet zoveel nieuws onder de zon.

Humanisme en Reformatie

De middeleeuwen kenmerken zich doordat er gedurende een periode van bijna duizend jaar nauwelijks of geen schokkende ontwikkelingen plaatsvinden in de geschiedenis van de bijbelse hermeneutiek. Allegorese wordt de dominante methode van uitleg (p. 232,259). In één hoofdstuk komen humanisme en Reformatie samen aan hun trekken. De uitvinding van het kompas, die de zeevaart naar onbekende wateren opent, de uitvinding van het buskruit, die de macht van ridders en edelen verzwakt, en de uitvinding van de boekdrukkunst, die het kennismonopolie van de kerk onder druk zet, vormen samen met de copernicaanse omwenteling een vruchtbare bodem voor de radicale boodschap van de Reformatie. Erasmus laat zien hoe betrouwbare tekstuitgaven en gedegen kennis van de grondtalen van betekenis worden. Luthers kritiek op Rome stoelt op zijn overtuiging dat de grondslag voor het geloof de Schrift-alleen is. Keer terug naar de heldere boodschap van de Schrift. De Schrift legt

zichzelf uit. Volgens Zwiep valt er best wel een kritische noot te kraken ten aanzien van het pleidooi van de reformatoren voor het *sola Scriptura*. In de praktijk biedt dat namelijk geen garantie voor een *eenduidige* uitleg (p. 278). Ik vind deze conclusie te kort door de bocht. Zou de God wiens Zoon het Woord heet, niet in staat zijn zijn boodschap helder aan mensen over te brengen? Kan de hermeneutiek wél wat de Geest kennelijk niet kan? Hoe meer de Goddelijke auteur uit het zicht verdwijnt om plaats te maken voor de mondige lezer, en die *Wende* komt eraan, des te minder *eenduidig* zal de uitleg zijn.

Moet je je volgens Luther erop toeleggen Christus in de Schriften te vinden, bij Calvijn vormt het *sola Scriptura* (beter: *tota Scriptura*, HJB) de basis voor de hele uitleg (p. 285). Je moet de teksten zoveel mogelijk voor zichzelf laten spreken. Tegelijk is het God zelf die tot mensen spreekt in de Schrift. En het gezag van de Schrift berust niet op het leergezag van de kerk, maar wordt ten diepste bewerkt door de Geest zelf. Maar, aldus Zwiep, het beroep op de Geest is geen garantie voor de juiste uitleg en sluit wetenschappelijke bestudering van de tekst niet uit, maar in. Alleen al het ontstaan van de universiteit te Genève bevestigt dat, en wellicht dat de auteur in het volgende deel ingaat op de vraag wat naar de Schrift de rol van de Geest is in de hermeneutiek.

Interessant zijn de conclusies die Zwiep trekt: bij de reformatoren ligt het gezag niet bij kerk of theologie, maar bij de Schrift zelf. De Schrift werd weer een zelfstandige gesprekspartner. *Sola Scriptura* blijkt Zwiep een buitengewoon weerbarstig hermeneutisch principe te vinden in de praktijk. Maar het vormt een sterk verweer tegen het kerkelijk leergezag van Rome en tegen het esoterisch beroep op de Geest. Ook hier blijven belangrijke vragen liggen. Immers, confessie is ook traditie. Al heeft in de Reformatie de Bijbel absolute prioriteit ten opzichte van de belijdenis van de kerk (die gemeenschap van lezers), in de praktijk kan de confessie toch gaan functioneren als een leeswijzer voor de Bijbel.

Tussen tekst en lezer

Het concilie van Trente, scholastiek en piëtisme, de Verlichting, het rationalisme en de historische kritiek, en nog veel meer, het kan niet op in dit winkelparadijs. Het is de kunst selectief te winkelen, en Zwiep kan vrijwel overal wel iets van zijn gading vinden.

Het is knap om de geschiedenis van de hermeneutiek zo spannend te beschrijven. Om door te dringen tot in het binnenste van al die winkeltjes. Met vele citaten en sprekende voorbeelden komt het je ook dicht op de huid. En door de veelheid van goede documentatie leer je niet alleen in het winkelcentrum rondkijken, maar opent het boek ook de deuren naar het magazijn.

Uiteraard roept deze evangelische postmoderne insteek ook kritische vragen op, die we al rondkijkend soms stelden. Er blijft een zekere vaagheid over de eigen positie van de auteur, al is het een opsteker dat deze bij alle vragen die zich voordoen, zijn vertrekpunt steeds wil nemen in de Bijbel in z'n concreet-historische gegevenheid. We moeten wachten op het tweede deel. Over zijn eigen positie sprak Zwiep zich overigens al wel eerder uit in zijn opstel 'Onderweg naar morgen' in: *Tussen leer en leven, een boek over de spanning tussen bijbelwetenschap en geloofsleer* (Kampen, 2007). De auteur schetst niet alleen zijn persoonlijke ontwikkeling als bijbelwetenschapper, maar pleit voor een op dat moment tamelijk nieuw fenomeen: de *postconservative evangelicals*, een stroming die de postmoderniteit serieus neemt. Dat houdt onder meer in: grotere openheid voor de menselijke kant van de Schrift; erkenning van de diversiteit in de canonieke geschriften; een nieuwe waardering voor de traditie; *open theïsme*: een Godsconceptie, waarbij God gezien wordt als 'historisch'; *evolutie* als aanvullend interpretatiemodel; en afstand nemen van de dubbele predestinatie (p. 46). Waarbij Zwiep aantekent dat hij niet de kant op wil van een postmodern

relativisme waarin de waarheidsvraag al bij voorbaat onbeantwoordbaar is. Deze stroming golft mee op de cultuur en heeft de wind mee.

De Bijbel is het Woord van God. Een woord wil overkomen. Het juiste verstaan is dus erg belangrijk. Wie spreekt, richt zich tot een hoorder. Er is hermeneutisch veel in beweging. Er ligt voor de gereformeerde theologie een uitdaging de handschoen op te pakken en verder te werken aan een gereformeerde hermeneutiek die recht doet aan de Schriften, de leer der Schriften, en de moderne context. Het gaat toch om het levende Woord van God voor ons.

N.a.v. Arie Zwiep,

Tussen tekst en lezer. Een historische inleiding in de bijbelse hermeneutiek, VU University Press, Amsterdam, 2009, ISBN 978 90 8659 342 2, 453 pag., prijs € 39,95